

Considerații asupra lexicului creștin de origine latină în română și albaneză (lat. *factura* „creatură”, lat. ecl. *creatura*)

Lat. *factūra* „fabricație, lucrare; operă” (G. Guțu, *Dicționar latin – român*, București, 1983) a dezvoltat în latina vulgară, la autorii creștini din primele secole, sensul „creatură”, sens religios pe care numai reflexul românesc *făptură* l-a păstrat (vezi Ov. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine* I, în Ov. Densusianu, *Opere*, II, București, 1975, p. 189; M. Sala, *Du latin au roumain*, Paris, București, 1999, p. 81; M. Sala, *Introducere în etimologia limbii române*, București, 1999, p. 51). În celelalte limbi romanice, sensul cel mai frecvent pare a fi cel de „vraja, farmec” (pe care în română îl are derivatul *făcătură* și – între alte sensuri – cuvântul moștenit *fapt*) (vezi S. Pușcariu, *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache*, Heidelberg, 1905, nr. 580; I. A. Candrea, Ov. Densusianu, *Dicționarul etimologic al limbii române. Elementele latine*, București, 1907 – 1914, nr. 537; Al. Ciorănescu, *Dicționarul etimologic al limbii române*, ed. îngrijită și traducere din limba spaniolă de Tudora Șandru Mehedinți și Magdalena Popescu Marin, București, 2001, s.v. *fapt*; *Dicționarul limbii române*, A – C, F – L, în continuare DA, s.v. *făptură*).

Albaneza a împrumutat lat. *factura* cu un sens pe care nici româna, nici celelalte limbi romanice nu îl au și anume sensul anatomic „față” (*Fjalor i gjuhës së sotme shqipe*, Tirana, 1980); în limba veche, cuvântul era frecvent folosit și cu sensul „culoare” (la Buzuku, vezi K. Ashta, *Buletin shkencor i Institutit Pedagogjik dyvjeçar të Shkodrës*, Shkodra, I (1964), p. 137 și la Bardhi, vezi K. Ashta, *Buletin shkencor*, IX (1972) 1, p. 147). Vechimea sensurilor cuvântului albanez ar putea fi probată de însăși evoluția de la sensul „față” la cel de „culoare”, evoluție semantică pe care o întâlnim în latină încă, unde *facies* „față” înlocuiește termenul propriu *color* (*Istoria limbii române*, II, București, 1969, p. 128).

Sensurile cuvântului albanez îndreptătesc deducerea lor din sensul „formă” cu care lat. *factura* este atestat în inscripțiile din Balcani (H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului Roman*, București, 1960, p. 204; vezi și P. di Giovine, *Il gruppo CT latino in albanese*, Roma, 1982, p. 46). În albaneză, deși a fost împrumutat și lat. *facia*, acesta s-a specializat pentru sensul „obraz”, în vreme ce *fytyrë* (cu forma veche *fëtyrë*, S.E. Marn, *An Historical Albanian – English Dictionary*, London, New York, Toronto, 1948, p. 106) și-a consolidat poziția ca termen propriu unic pentru noțiunea „față” (V. Kokona, *Fjalor frëngishtë shqip*, Tirana, 1977, s.v. *visage*); sporadic este folosit și *faqe*.

În dacoromână, *făptură* este un cuvânt foarte bogat în sensuri, toate legate de ideea „creație dumnezeiască”: o parte dintre ele exprimă acțiunea („facere, creare”, *zidirea sau făptura lumii*; „poruncă, voie dumnezeiască”); o altă serie de sensuri exprimă rezultatul acțiunii, ceea ce este făcut sau creat de Dumnezeu (creațiune, operă dumnezeiască; lume, univers; ființă sau lucru creat de Dumnezeu pe pământ; creatură, ființă, vietate, cu determinările „cu viață”, „omenesc” sau folosit absolut cu sensul „creatură omenească” în opoziție cu *înger*); prin extensiune, apare o a treia serie de sensuri („felul de a fi făcut, structură; felul de a fi, de a se înfățișa; aspect, figură, statură, fire, natură a cuiva”) care sunt apropiate de sensul „formă” care a evoluat în albaneză la sensul „față” (pentru configurația semantică a cuvântului românesc și exemplele din literatura veche, ilustrând calitatea de termen creștin, vezi DA).

Făptură, „creatură” este cunoscut și în aromână (Densusianu *l.c.*), dar este mult mai rar (Papahagi DDA² îl citează numai pe Șt. Mihăileanu, *Dicționar macedo – român*, 1901). După cum reiese din dicționarul Matildei Caragiu Marioțeanu (*Dicționar aromân (macedo - vlah) DIARO, A – D*, București, 1997, s.v. *creatură, creator, creație*), *făptură*, nu mai este folosit de loc, deși *făcătoru* „creator”, *faptâ*, *făcăturâ* „creație” (v. mai jos) sunt frecvent utilizate; i-au luat locul *plazmâ*, *plasâ*, împrumuturi din greacă (*plasă, plase*, < gr. *plásis* „creation”, *plasmă, plazmă* < gr. *plásma* „créature”, Papahagi DDA²). Și în dacoromână a existat *plasmă* „creare, alcătuire” < ngr., de la care s-a format verbul *plăsmui* „a crea, a înfăptui”, DEX s.v. *plăsmui*; în aromână, verbul *plăsédzu*, „a crea” e foarte probabil derivat de la *plăse*, Papahagi DDA²). De remarcat, de altfel, că Ion Coteanu nu include *factura* în grupa

cuvintelor latinești considerate ca cele mai frecvente în româna comună (*Istoria limbii române* II, p. 294 ș.u.).

Diferența între dacoromână și aromână constă și în aceea că și ceilalți termeni din bogata familie din care fac parte lat. *factura*, familie moștenită în mare măsură, au în dacoromână (mai cu seamă în faza ei veche) sensurile creștine „creator”; „creatură”; „creație”: *facere* s.f. „creatură” (*plecate-s Lui toate facerile*, Ov. Densusianu, l.c., p. 746); *făcut* s.m. „ființă creată, creatură” (*acesta-i făcutul întâi Adam*, Densusianu, l.c., p. 627); termenul care s-a pierdut în româna actuală, *făptoriu* „creator, Dumnezeu” (< lat. *factorius*, DA s.v., Densusianu, l.c. p. 796; *avăm făptoriul și domnul care noao lege au pus*, Densusianu, l.c.); *faptă*, cu sensuri vechi, dispărute în limba actuală (< lat. *facta*): (despre Dumnezeu) „facere, creare, creație” (*fapta lumiei*, v. și Densusianu, l.c., p. 746), „creatură, făptură” (*toate faptele lumiei: fierile și peștii și păsările ...; Doamne ai dzis faptele tale să crească ...*, DA s.v.); *fapt* (explicat în DA ca derivând atât din lat. *factus* „facere”, cât și din *factum* „cele făcute”), cu un sens care s-a pierdut în româna actuală, „făptură, creatură” (*Nu putui răbda faptul mâinilor mele să-i muncească diavolul*, DA s.v. *fapt*).

Atestată târziu, aromâna în faza ei actuală este departe de bogăția de termeni care în dacoromână se organizează în jurul sensurilor „creator, Dumnezeu” și „creația” sa. Ea prezintă mai puțini termeni din această familie, sensurile „creator”, „creare” „creație”, „creatură” cu conotație religioasă părând a nu mai fi cunoscute: *fac* vb., propriu zis cu sensul „a naște” (ca și dr. *a face*), nu „a crea”, un derivat *facă* s.f. „acțiunea de a face”, *faptă* „faptă, acțiune” (la Caragiu, *DIARO*, p. 307 și în sintagme cu sens creștin *fapta alu Dumnidză*, sinonim cu *făcăturâ*); *fapt ũ*, „farmec, vrajă”; *fapt ũ*, „lucru făcut, îndeplinit”; *fațire, fățeare* „facere, naștere” (Papahagi DDA²). Sensurile religioase apar la derivatul *făcător* „făcător, creator” în sintagma *Dumnidză – făcătoare* „mère de Dieu”, care e, însă, după Tache Papahagi, un compus nepopular (Papahagi DDA², s.v.; de notat că *făcăturâ* – dat de M. Caragiu Marioțeanu *DIARO*, p. 307 cu sens religios, pe care dr. *făcătură* nu îl are: *lumea-i făcătura alu Dumnidză* – nu apare la Papahagi).

Pentru sensul cu care a fost moștenit în română lat. *factura*, am observa că în albaneză este utilizat termenul *kreatyrë*, după unii autori, împrumutat din latina ecleziastică *creatura* „creatură, creație” (E. Çabej, *Studime filologjike* XIX (II) (1965) 1, p. 5;

E. Çabej, *Studime etimologjike në fushë të shqipes* III, C – D, Tiranë, 1987, p. 211). Cuvântul apare la autorii vechi, Buzuku, Budi, Bogdani, cu sens creștin (*Ashta Buletin shkencor*, Shkodra, 1964, p. 129; S. E. Mann *l.c.*, pp. 213, 215; în albaneza din Italia, unde e încă viu, are sensul „copil”, Em. Giordano, *Dizionario degli albanesi d'Italia*, Bari, 1963, datorat probabil influenței italiene). Sinonimul *krijesë* „creatură, creație, lucru creat” (vezi Mann *l.c.*) este interpretat fie ca împrumut din lat. *creatio*, fie ca derivat în albaneză cu sufixul – *esë* (< lat. – *atio*) de la verbul *krijoj* (< lat. – *creare*), *Ashta*, „Buletin” Shkodra, 1964, p. 129; 2, 1973, p. 124 (vezi Al. Xhuvani, E. Çabej, *Prapashtesat e gjuhës shqipe*, Tiranë, 1962, nr. 60). Derivatul *krijues* „creator” face de asemenea parte și din vocabularul religios. Deși caracteristic pentru limba veche, termenul *kreatyrë* și familia sa este un termen cult și foarte probabil mai curând un împrumut timpuriu din italiană (vezi H. Haarmann, în *Akten des albanologischen Kolloquiums Innsbruck*, 1972, Innsbruck, 1977, p. 317).

De reținut este mai ales faptul că în română (singura dintre limbile romanice), *făptură* – ca și familia sa (în mare parte moștenită ca atare din latină) – își menține pe cale populară caracterul de termen creștin pe care îl avea și etimonul său latinesc.

În albaneză, acest sens special creștin nu este împrumutat, dar sensul cu care *factura* a pătruns și s-a specializat în albaneză – și care era cunoscut în latina din Balcani – este de asemenea diferit de evoluția semantică din zona occidentală (la care, parțial, româna participă, totuși, prin *fapt* „vrajă, farmec” și derivatul *făcătură* „id.”). Dacoromâna, față de aromână, a conservat mai multă vreme sensul creștin inițial atât al cuvântului *făptură* cât și al celorlalți termeni ai familiei, în mare parte absenți din aromână.

Albaneza participă, prin cuvântul *kreatyrë* (și familia acestuia) la o inovație târzie a latinii eclesiastice răspândită pe cale cultă (poate prin intermediul limbii italiene) și rămasă la faza primelor traduceri în limba albaneză.

Chiar dacă, spre deosebire de română, vocabularul creștin albanez este mai bogat în cuvinte de origine latină (lipsindu-i împrumuturile slave), existența în română a unui cuvânt ca *făptură*, continuând sensul creștin al lat. *factura*, în vreme ce în albaneză termenul latinesc a fost împrumutat cu sens profan, dovedește importanța supraviețuirilor populare creștine în română.